

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی
وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان:

بررسی مبانی فقهی قواعد کاربردی مربوط به حفاظت از محیط
زیست بر اساس فقه شیعه با رویکردی بر نظرات امام خمینی (س)

استاد راهنما:

آیت الله سید محمد موسوی مجنوردی

استاد مشاور:

دکتر علی انصاری

پژوهشگر:

الهام صالح نژاد

پائیز ۹۱

کلیه حقوق مادی و معنوی این پایان نامه متعلق به پژوهشکده می باشد
چاپ پایان نامه و استخراج مقاله از پایان نامه باید به نام پژوهشکده ، با
تأیید استاد راهنما و با مجوز معاونت پژوهشی باشد

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم:

به روح پرفروش پیرجماران حضرت امام خمینی (رحمة الله علیه)
به روح بزرگ همه‌ی شهیدان راه اسلام و انقلاب
و تقدیم به شهید مهندس مصطفی ابراهیمی مجد

...یا أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَ أَهْلَنَا الضَّرُّ
وَ جِئْنَا بِبِضَاعِهِ مُزْجَاهُ فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ
وَ تَصَدَّقْ عَلَيْنَا إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ

تقدیر و تشکر:

بالمشکر از زحمات استاد محترم حضرت آیت الله سید محمد موسوی بجنوردی
از خدای بزرگ برای ایشان طول عمر با برکت را مسئلت دارم
و بالمشکر از تمام عزیزانی که این حقیر را در انجام این تحقیق یاری نمودند

شماره ۷۲-۱۳۶/۵۲
 تاریخ: ۳/۷/۱۳۹۱
 پیوست:

پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی

وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی

باسمه تعالی
صور تجلّسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

با حمد و سپاس به درگاه خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولیعصر (عج) و با درود و سلام به روان پاک حضرت امام خمینی (س) جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد خانم الهام صالح نژاد دانشجوی رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی

تحت عنوان: «بررسی مبانی فقهی قواعد کاربردی مربوط به حفاظت از محیط زیست براساس فقه شیعه با رویکردی بر نظرات حضرت امام خمینی (س)»

در تاریخ ۱۳۹۱/۷/۲۵ با حضور هیأت داوران در پژوهشکده امام خمینی (س) برگزار گردید و به موجب آیین نامه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد، ارزشیابی هیأت داوران به شرح زیر تعیین گردید:

قبول با درجه عالی: امتیاز: دفاع مجدد مردود
 قبول مشروط با درجه: (با اصلاح)..... امتیاز: مرجع تأیید نهایی: **سیدعلی روحانی**
 شرح اصلاحات مورد نیاز:

توضیح: بنا به مصوبه کمیسیون تخصصی آموزش و پژوهش پژوهشکده امتیاز پایان نامه‌ها به شرح زیر مشخص میگردد:

الف) قابل قبول از	۱۴ به بالا	۱۹-۲۰	۳- قبول با درجه خوب	۱۶-۱۷/۹۹
۱- قبول با درجه عالی	۱۸-۱۸/۹۹	۴- قابل قبول	۱۴-۱۵/۹۹	
۲- قبول با درجه بسیار خوب	کمتر از ۱۴			

اعضای هیأت داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
۱- استاد راهنما:	حضرت آیت الله سید محمد موسوی بجنوردی	استاد	
۲- استاد مشاور:	جناب آقای دکتر علی انصاری		
۳- استاد ناظر:	حضرت آیت الله عباسعلی روحانی		
۴- استاد ناظر:	جناب آقای دکتر عیسی ولایی		

امضاء مدیر گروه:
 نماینده تحصیلات تکمیلی:
 امضاء مدیریت تحصیلات تکمیلی:
 تهران: خیابان فردوسی شمالی، ابتدای خیابان شهید تقوی (کوشک) پلاک ۵۳، تلفن: ۶۶۷۳۴۰۹ و ۶۶۷۳۴۰۷-۷، فاکس: ۶۶۷۳۴۰۹، شماره پستی: ۱۱۴۵۵-۱۳۷، صندوق پستی: ۱۱۴۵۵-۱۳۷، وبسایت اینترنتی: www.ri-khomeini.com، پست الکترونیک: info@ri-khomeini.com

چکیده
 پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی

مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد
رشته تحصیلی: فقه و مبانی حقوق اسلامی
عنوان پایان نامه: بررسی مبانی فقهی قواعد کاربردی مربوط به حفاظت از محیط زیست بر اساس فقه شیعه با رویکردی بر نظرات امام خمینی (س)
نام و نام خانوادگی دانشجو: الهام صالح نژاد
استاد راهنما: آیت الله موسوی بجنوردی
استاد مشاور: دکتر علی انصاری
تاریخ شروع پایان نامه: ۹۰/۱۱/۱۲
تاریخ اتمام پایان نامه: ۹۱/۷/۲۵
<p>چکیده: عصر حاضر، دوران پیشرفت صنعت و تکنولوژی است. این مسأله از سویی مزایای فراوانی برای بشر در پی داشته، اما از سوی دیگر باعث هجوم آلاینده های زیست محیطی و تخریب منابع طبیعی گردیده است. مسائلی همچون انفجار جمعیت، مهاجرت بی رویه به شهرها و سلطه ی فراتر از حد انسان بر طبیعت ناشی از همین امر است. بنابراین امروزه مسأله ی بقای حیات بر روی کره ی زمین به یک بحران جهانی تبدیل شده و حفاظت از محیط زیست و جلوگیری از تخریب بیشتر آن در رأس امور مجامع بین المللی قرار گرفته است. در این رابطه دین اسلام که کامل ترین دین آسمانی است در تمام شئون زندگی انسان از جمله محیط زیست، دارای قوانین و احکام راهگشایی است. این تحقیق با هدف تبیین کاربرد قواعد فقهی در حفاظت از محیط زیست به بررسی ادله ی شرعی با رویکردی بر نظرات امام خمینی (ره) در این رابطه می پردازد. قرآن کریم در بسیاری از آیات خود، به نمادهای طبیعی محیط زیست اشاره کرده و انسان ها را به حفاظت از این نعمت الهی فرا می خواند. در این نوشتار بر اساس آیات قرآن کریم، سنت معصومین علیهم السلام و قواعد کلی فقهی به حفظ محیط زیست به عنوان یک وظیفه ی شرعی و حرمت تخریب آن اشاره شده است. در این راستا مفاد قواعد فقهی لاضرر، اتلاف، تسبیب، ملازمه، توازن و احترام، مورد تحلیل قرار گرفته است. و سپس به ذکر مصادیق عینی تخریب محیط زیست در جامعه اشاره شده که بر اساس قواعد فقهی مذکور، ضمان شرعی افراد را در پی دارد. لذا شایسته است فقهای اسلام، حفاظت از محیط زیست را در میان جوامع مسلمان و حتی غیر مسلمان نهادینه کرده و به یاری کارشناسان و متخصصان این امر بشتابند. در ادامه روشن شد منابع غنی فقه اسلامی زمینه ی قانون گذاری در این رابطه را داشته و با تطبیق قواعد کلی فقهی با شرایط جدید می توان قوانینی را در این راستا وضع نمود. در پایان تحقیق با نگاهی به آینده ی محیط زیست و کاربرد فقه در حفاظت از آن به نقش دولت اسلامی در این زمینه اشاره شده و راهکارهایی در جهت حفظ محیط زیست ارائه گردیده است.</p> <p>واژگان کلیدی: فقه، قواعد فقهی، محیط زیست، آینده نگری، دولت اسلامی</p>

Imam Khomeini & Islamic Revolution

Program: Master's Degree
Field: jurisprudence and Islamic law
Title of Thesis: the study of jurisprudence fundamentals of applied regulations related to environment protection based on Shiite jurisprudence with an approach to the viewpoints of imam Khomeini (a.r)
Full Name of the Student: elham salehnezhad
Advisor: ayatollah musavi bojnurdi
Counselor: dr. ali ansari
Commencement Date of the Thesis: ۱ feb ۲۰۱۲
Ending Date of the Thesis: ۱۶ oct ۲۰۱۲
Abstract: <p>The present period is the time of industrial and technological advancement. This subject from one hand has had the abundant advantages for human being, but from the other hand it caused the influx of environmental pollutants as well as natural resources destruction. The issues such as population explosion, irregular migration to the cities and beyond human power dominance on nature are resulted from such a theme. Therefore, the existence mortality on the earth has been changed to a global crises and the environment protection and prevention of its more destruction has become the top priorities of international organizations. In this connection, the religion of Islam that is the most comprehensive and perfect divine religion enjoys the pioneer/ path finding laws and regulations for all walks of human life including the environment. This research deals with the religious reasoning study of expressing the objective of religious jurisprudence regulations application in protecting the environment considering the approaches of Imam Khomeini's viewpoints (opinions) in this relation. The Holy Quran has referred the natural symbols of environment in its several verses and calls the people to protect this divine gift. In this writing, the environmental protection and its destruction prohibition have been referred as a religious duty based on the verses of the Holy Quran as well as the tradition of innocent Imams and general jurisprudence regulations. The contents of principal of no harm, wasting, causation, necessities, balance and respect have been analyzed in this regard then the expression of visual instances of environmental destruction has been discussed in the society that based on the mentioned jurisprudential regulations it follows the legal or judicial liability/responsibility of the individuals. Thus, it is suitable that the Islamic clergy institutionalize the environmental protection among Islamic and even non Islamic societies and haste help the experts and specialized of this field. It became obvious in the following that the rich resources of Islamic jurisprudence have the legislating ground in this regard and the laws can be enacted in this respect with the new conditions in compliance with the general jurisprudential regulations. The role of Islamic state has been discussed in this connection at the end of the research by looking at the environment future and the Islamic jurisprudence application in protecting it and the techniques have been presented to protect the environment.</p> <p>Keywords: Islamic jurisprudence, jurisprudential regulations, environment, foresightedness/providence, Islamic state</p>

الموجز

معهد الامام الخميني (ره) و الثورة الاسلاميه للدراسات و التحقيق

المرحمة: الماجستير
الفرع التحصيلي: الفقه و المبادئ الحقوق الاسلاميه
عنوان البحث: دراسه حول المبادئ الفقيهيه للقواعد التطبيقيه المتعلقة بحفظ البيئه وفقاً افقه الشيعة متجهاً الى آراء الامام الخميني (س)
إسم الطالب: الهام صالح نژاد
الأستاذ المشرف: آية الله السيد الموسوي البجنوردي
الأستاذ المساعد: سيد الدكتور علي انصاري
بدايه الرساله: اربيع الاولى ١٤٣٣
نهايه الرساله: ٢٩ ذيقعه ١٤٣٣
الخلاصه: العصر الحاضر عصر تطور الصناعات و التقنيه. هذا الامر أدى الى المنافع الكثيره للبشر من جهة لكنه من جهة أخرى سببت هجوم ملوثات البيئه و تخریب الثروات الطبيعیه. تنشأ القضايا الأخرى كتفجر السكان الهجره العشره من القرى الى المدن و سيطره الانسان التي لا حد لها ، على الطبيعیه. فصارت قضيه بقاء الحياه على كره الارض أزمه دوليه و يقع حفظ البيئه و المنع من تخریبه الأكثر على رأس امور الاوساط الدوليه. في هذا المنطق إن للاسلام الذي هو أكمل الاديان السماويه ، قوانين و احكاماً هاديه في كل الشؤون لحياه الانسان و منها البيئه. يقوم هذا التحقيق بدراسه الأدله الشرعيه متجهاً الى آراء الامام الخميني ، لتبيين تطبيق القواعد الفقيهيه في حفظ البيئه. لقد أشار القرآن الكريم في كثير من آياته الى الرموز الطبيعیه تخریبها ، مستنداً الى آيات القرآن و سنه المعصومين و ناقشنا مفاد القواعد الفقيهيه كما لاتلاف ، التسييب ، الملازمه ، الاعتدال و الاحترام و أشرنا الى المصاديق العينيّه لتخریب البيئه التي توجب الضمان الشرعي. وفقاً للقواعد الفقيهيه المذكوره. لذا ينبغي أن يثبت الفقهاء المسلمون حفظ البيئه بين المجتمعات المسلمه و غير المسلمه و يساعدوا الخبراء. بالتبع إتضح أن لمصادر الفقه الغنيه الخلفيه التشريفيّه في هذا الإتجاه و يمكن أن توضع قوانين في هذا المنطق مع تطبيق القواعد العامه الفقيهيه على الظروف الجديده. أشير الى دور الدوله الاسلاميه في هذا المجال مع نظره الى مستقبل البيئه و تطبيق الفقه غي حفظها و طرحنا اقتراحات لحفظ البيئه. المفردات الرئيسيّه : الفقه ، القواعد الفقيهيه، البيئه، مستقبل البيئه، الدوله الاسلاميه.

فهرست اجمالی

فصل: اول کلیات	۱
۳-۱- انواع محیط زیست	۴
۴-۱- ابعاد سه‌گانه مباحث محیط زیست در فرهنگ وحی	۶
۵-۱- سیر تحولات روابط انسان و طبیعت	۷
فصل دوم: بررسی قواعد فقهی مرتبط با محیط زیست با رویکردی بر نظرات فقهی حضرت امام خمینی (ره)	
۲-۲- قاعده لاضرر	۱۴
۳-۲- قاعده‌ی اتلاف	۱۵
۴-۲- قاعده تسبیب	۲۱
۵-۲- قاعده ملازمه	۲۴
۶-۲- قاعده احترام	۲۶
۲۷-۲- قاعده احترام	۲۷
فصل سوم: کاربرد قواعد فقهی در حفاظت از محیط زیست	
۲-۳- قاعده لاضرر	۲۹
۳-۳- قاعده اتلاف	۳۵
۴-۳- قاعده تسبیب	۴۱
۵-۳- قاعده ملازمه	۴۴
۶-۳- قاعده احترام	۴۶
۷-۳- نتیجه	۴۷
فصل چهارم: نگاهی به آینده‌ی فقه و محیط زیست	
۱-۴- مقدمه	۵۰
۲-۴- دولت اسلامی و حفظ محیط زیست	۵۱
۳-۴- دولت، اقتصاد و محیط زیست	۵۲
۴-۴- فقه و آینده محیط زیست	۵۳
۵-۴- ارائه‌ی راهکارها	۵۶
۶-۴- نتیجه‌گیری	۵۸
فصل پنجم: جمع‌بندی و پیشنهادات	
۶۰-۴- نتیجه‌گیری	۶۰
۶۲-۴- جمع‌بندی و پیشنهادات	۶۲

فهرست مطالب

صفحات	عناوین
۱	فصل: اول کلیات
۱-۱-۱-۱	مقدمه
۱-۲-۱	تعریف محیط زیست
۱-۳-۱	انواع محیط زیست
۱-۴-۱	ابعاد سه‌گانه مباحث محیط زیست در فرهنگ وحی
۱-۵-۱	سیر تحولات روابط انسان و طبیعت
۱-۵-۱-۱	انسان مقهور طبیعت
۱-۵-۱-۲	تسلط انسان بر طبیعت
۱-۵-۱-۳	دوره آگاهی، تعامل و همزیستی
۱-۶-۱	اهمیت منابع طبیعی
۱-۷-۱	فقه و محیط زیست
	فصل دوم: بررسی قواعد فقهی مرتبط با محیط زیست با رویکردی بر نظرات فقهی
۱۴	حضرت امام خمینی (ره)
۱-۲-۱	مقدمه
۱-۲-۲	قاعده لاضرر
۱-۲-۲-۱	نسبت قاعده لاضرر با ادله‌ی احکام اولیه
۱-۳-۲	قاعده‌ی اتلاف
۱-۳-۲-۱	اتلاف مستقیم و غیر مستقیم
۱-۳-۲-۲	اجتماع سبب و مباشر
۱-۴-۲	قاعده تسبیب
۱-۵-۲	قاعده ملازمه
۱-۶-۲	قاعده احترام
۲۹	فصل سوم: کاربرد قواعد فقهی در حفاظت از محیط زیست
۱-۳-۱	مقدمه

۳۰	۱-۱-۳- مسئولیت همگانی در حفظ محیط زیست
۳۱	۲-۱-۳- مسئولیت حکومت اسلامی در حفظ محیط زیست
۳۲	۳-۱-۳- احکام و قواعد فقهی مرتبط با محیط زیست
۳۲	۱-۳-۱-۳- مقررات عام
۳۴	۲-۳-۱-۳- مقررات خاص
۳۵	۲-۳- قاعده لاضرر
۴۱	۳-۳- قاعده اتلاف
۴۴	۴-۳- قاعده تسبیب
۴۶	۵-۳- قاعده ملازمه
۴۷	۶-۳- قاعده احترام
۴۸	۷-۳- نتیجه
۵۰	فصل چهارم : نگاهی به آینده‌ی فقه و محیط زیست
۵۱	۱-۴- مقدمه
۵۲	۲-۴- دولت اسلامی و حفظ محیط زیست
۵۳	۳-۴- دولت، اقتصاد و محیط زیست
۵۶	۴-۴- فقه و آینده محیط زیست
۵۸	۵-۴- ارائه‌ی راهکارها
۶۰	۶-۴- نتیجه‌گیری
۶۲	فصل پنجم : جمع بندی و پیشنهادات

فصل اول

کلیات

انسان امروزی در شرایطی وارد قرن ۲۱ شده است که با مسائل گوناگون به ویژه در حوزه‌ی محیط زیست روبروست. بشر در هیچ دوره از زمان اینگونه با هجوم آلاینده‌های محیط زیست مواجه نبوده است. مسائلی چون انفجار جمعیت، مهاجرت بی رویه به شهرها، گسترش بی ضابطه‌ی شهرنشینی و سلطه‌ی فراتر از حد انسان بر طبیعت باعث بالا رفتن دمای زمین و تخریب لایه ازن شده و این امور به تخریب جنگل‌ها و آلودگی آب و هوا انجامیده است. امروزه مسأله‌ی بقای حیات بر روی زمین به بحرانی جدی تبدیل شده است، چرا که انسان با استفاده‌ی بی حد و حصر از منابع طبیعی باعث از بین رفتن بخش اعظمی از آن شده است.

توجه به محیط زیست ابعاد گوناگونی دارد که همه افراد، چه به صورت حقیقی و چه به صورت حقوقی، دولت‌ها و نهادهای بین‌المللی باید در قبال آن‌ها احساس مسئولیت کنند. مهم‌ترین این ابعاد عبارتند از: پاکیزه نگه داشتن محیط زیست، توجه به صرفه جویی در مصرف منابع گوناگون زمین، استفاده‌ی بهینه از این منابع همراه با تلاش برای تجدید منابع، جلوگیری از سرد یا گرم شدن بیش از اندازه کره‌ی زمین، دست یابی به انرژی‌های مطلوب، مقابله با انواع تهدیدهای برون زمینی، مقابله با تخریب زمین، مقابله با استفاده از سلاح‌های میکروبی، شیمیایی و هسته‌ای که به محیط زیست آسیب‌های جبران ناپذیر وارد می‌سازد، مقابله با آلوده شدن جو زمین به گازهای سمی حاصل از مواد زاید گوناگون کارخانه‌ای و ... ، جلوگیری از ورود مواد شیمیایی سمی به چرخه زیستی و غذایی گیاهان و آبزیان و...

بنابراین در قرن حاضر بحث حفاظت از محیط زیست یکی از مباحث مهم جهانی محسوب می‌شود، بطوری که در برخی موارد عدم نگهداری صحیح از محیط زیست و رعایت نکردن استانداردهای حفاظت از آن در یک کشور، می‌تواند سلامت کل جهان را مورد تهدید جدی قرار دهد. لذا در سال‌های اخیر، کشور های جهان، قوانینی در این حوزه وضع کرده‌اند که هدف آن‌ها حفظ محیط زیست و استفاده‌ی صحیح از آن می‌باشد. بعنوان مثال، اصل پنجاهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مقرر می‌دارد که «در جمهوری اسلامی ایران، حفاظت محیط زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، وظیفه‌ی عمومی تلقی می‌گردد، از این رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیر قابل جبران آن ملازمه پیدا کند ممنوع است.»

همچنین در دین حنیف الهی که در قالب شریعت‌های گوناگون بر انبیای الهی تجلی پیدا کرده است، شناخت اصول زیست محیطی، تحصیل آن، پرهیز از تخریب و سعی برای سالم سازی آن از بارزترین حقوق انسانی و نیز از روشن‌ترین تکالیف بشری به شمار آمده است. دین مبین اسلام نیز از آن جهت که مهم‌ترین عامل حیات بخش جوامع بشری است، اهمیت فراوانی برای حفظ محیط زیست قائل شده است. با بررسی آیات قرآن کریم و روایات معصومین علیهم السلام موارد فراوانی از اهتمام اسلام به حفظ محیط زیست یافت می‌شود. قرآن کریم نه اجازه می‌دهد بشر طبیعت را به علت عظمت آن خدای خویش دانسته و در مقابل آن به سجده بیفتد و نه آنکه آن را موجودی فاقد روح بداند، بلکه مظاهر طبیعی را آیات الهی معرفی کرده و انسان‌ها را به پرستش خالق آنها فرا می‌خواند.

بشر امروزی خود را مالک طبیعت می‌داند و بر این باور است که اشرف مخلوقات بوده و مجاز است با استفاده از فناوری و تکنولوژی جدید برای دستیابی به رفاه و رونق اقتصادی بیشتر، اقدام کند. با این دیدگاه طبیعت را تنها برای لذت بردن بدون هیچ مسئولیتی در بازسازی و نگهداری آن می‌خواهد. در مقابل دیدگاه مادی‌گرایان، دیدگاه الهیون است. در این دیدگاه، انسان طبیعت را آفریده خدا و از آیات الهی می‌شناسد و خود را جانشین خدا بر روی کره زمین دانسته و در نتیجه خود را حافظ و پاسدار آیات الهی می‌داند و تخریب آن را بر خلاف وظیفه‌ی بندگی تلقی می‌کند.^۱

اگرچه خداوند در قرآن کریم، همه‌ی موجودات را مسخر انسان معرفی می‌کند.^۲ اما این بدان معنا نیست که انسان حق دارد هر طور که خواست در طبیعت تصرف کند و آن را صرفاً وسیله‌ی معاش تلقی نماید. و با استفاده‌ی بی حد و حصر خود باعث نابودی آن گردد بلکه انسان باید بر اساس اصول و قوانین از طبیعت بهره برداری و استفاده نموده و از تخریب آن جلوگیری کند.

۱-۲- تعریف محیط زیست

منابع مختلف محیط زیست را از ابعاد گوناگون تعریف کرده‌اند. بر اساس یک تعریف، محیط زیست عبارت است از: همه‌ی چیزهایی که در اطراف ما وجود دارند و روی آنها تأثیر می‌گذاریم و آنها نیز ما را

^۱ - ولایی، عیسی، اسلام و محیط زیست، ۱۳۸۸، ص ۱۱

^۲ - سوره جاثیه، آیه ۱۳

متأثر می‌سازند.^۱ بر اساس تعریف دیگر، محیط زیست متشکل از نظام‌های اتمسفر (شامل هوا، ذرات آب و ذرات معلق) پدوسفر (زمین)، بیوسفر (قشر زیست محیطی) و هیدروسفر (آب) می‌باشد.^۲ برخی نیز در تعریف محیط زیست گفته‌اند: محیط زیست مجموعه‌ای بسیار عظیم از عوامل گوناگونی است که بر اثر روند تکامل تدریجی موجودات زنده و اجزای سازنده سطح زمین به وجود آمده است و در فعالیت‌های انسان تأثیر گذاشته و از آن متأثر می‌گردد.^۳

بدین ترتیب مشاهده می‌شود که محیط زیست همه چیز را در بر گرفته و انسان، طبیعت و رابطه این دو را شامل می‌شود و در کلیه فعالیت‌های بشر تأثیر داشته و از آن نیز متأثر می‌شود. محیط یک موجود زنده را می‌توان مجموعه عوامل جاندار و بی جان دانست که، در یک فضای مشخص و در زمانی معین، موجود زنده را تحت تأثیر قرار می‌دهند. به بیان دیگر این محیط زیست است که محیط‌های گوناگون را درون خود جای داده است.

۱-۳- انواع محیط زیست

با توجه به سیمای متنوع کره‌ی خاکی و نیز طیف وسیع مسائل زیست محیطی، باید تعاریف کاربردی برای محیط زیست ارائه گردد. بدین منظور می‌توان، آنچه که ما را احاطه کرده، بر ما تأثیر می‌گذارد و از ما نیز تأثیر می‌پذیرد، به سه بخش کلی تقسیم کرد:

۱. محیط طبیعی

۲. محیط اجتماعی

۳. محیط مصنوعی

این تقسیم بندی در حالی است که تفکیک این محیط‌ها در عمل غیر ممکن بوده و در واقع فقط یک تقسیم بندی تئوریک می‌باشد.

^۱ - یخکشی، علی، شناخت، حفاظت و بهسازی محیط زیست ایران، ۱۳۸۰، ص ۱۵

^۲ - لواسانی، احمد، کنفرانس بین المللی محیط زیست در ریو، ۱۳۷۲، ص ۴

^۳ - عباس پور، مجید، مهندسی محیط زیست، ۱۳۸۲، ص ۱

۱- محیط طبیعی

محیط طبیعی به آن بخش از محیط زیست اطلاق می‌شود که ساخته‌ی دست انسان نباشد. این بخش از محیط زیست، هر چند به صور گوناگون مورد دست‌کاری انسان قرار گرفته، اما ماهیت اصلی خود را همچنان حفظ نموده است. کوه‌ها، دریاها، دشت‌ها، جنگل‌ها و مراتع طبیعی جملگی در زمره‌ی محیط طبیعی به حساب می‌آیند.

۲- محیط اجتماعی

کلیه‌ی کسانی که به نحوی با آنان در تماس هستیم، از خانواده گرفته تا همسایگان، فروشندگان، همکاران اداری، راننده تاکسی و خلاصه کسانی که بر ما تأثیر می‌گذارند و ما را تحت تأثیر قرار می‌دهند، تشکیل دهنده‌ی محیط اجتماعی ما می‌باشند. در این رابطه نه تنها افراد بلکه کلیه‌ی سازمان‌ها و نهادهای اجتماعی نیز، بخشی از محیط اجتماعی ما را تشکیل می‌دهند.

۳- محیط مصنوع

محیط مصنوع عبارت است از آنچه که به دست بشر ساخته و پرداخته شده است. این بخش از محیط زیست را می‌توان محیط زائیده‌ی تفکر و تمدن نیز نامید. زیرا هر نوع دست‌کاری بشر در طبیعت، چه به صورت تخریب و یا سازندگی، چه به صورت اراضی زراعی و یا مجتمع‌های صنعتی، زاده‌ی تفکر انسان است. تفکری که خود در یک نظام فرهنگی خاص شکل گرفته و ریشه در فرهنگ، فلسفه و تمدن چندین و چند هزار ساله‌ی یک جامعه یا محیط اجتماعی یک سرزمین دارد. پس آنچه که بشر می‌سازد، تجلی عینی مادی تفکرات اوست. بر مبنای تعریف فوق شهرها، روستاها، بنادر، فرودگاه‌ها، جاده‌ها و غیره جملگی در زمره‌ی محیط مصنوع به شمار می‌آیند.^۱

۱-۴- ابعاد سه‌گانه‌ی مباحث محیط زیست در فرهنگ وحی

۱- عمیق، محسن، اخلاق زیست محیطی در اسلام، ۱۳۸۵، ص ۱۷

مباحث محیط زیستی در فرهنگ وحی به سه دسته تقسیم می‌شود^۱:

الف) مباحث مربوط به جسم

برای دستیابی به محیط زیست سالم باید جامعه از چند نعمت برخوردار باشد. در اینباره امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «زندگی گوارا نمی‌شود مگر اینکه انسان از سه نعمت برخوردار باشد: هوای پاکیزه، آبی گوارای فراوان و زمین حاصلخیز»^۲. علاوه بر این امام باقر علیه السلام می‌فرماید: «سلامت دین و صحت بدن بهتر از مال است ...»^۳.

ب) مباحث مربوط به روح

انسانیت و اصالت وجود انسان وابسته به روح است، لذا باید محیط روح و جان خویش را با طراوت کند و برای این امر باید از لذایذ بدنی بکاهد و به پرورش روح پردازد. حضرت علی علیه السلام در اینباره می‌فرماید: «در دل شب با زنده داری و پرهیز از شکم‌بارگی به اطاعت خدا برخیزید، با اموال خود انفاق کنید و سخاوتمندانه از جسم خود بگیرید و بر جان خود بیفزایید»^۴.

ج) بخش مربوط به تلفیقی از جسم و روح

در این بخش نیز اصول سه‌گانه ای لازم است تا زندگی بشر به حیات انسانی تبدیل شود. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «هیچ جامعه ای نیست که از سه اصل بی نیاز باشد: اول، فقهی که افزون بر بیان

۱- جوادی آملی، عبدالله، اسلام و محیط زیست، ۱۳۸۶، ص ۸۷

۲- مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، ۱۴۰۴، ج ۷۵، ص ۲۳۴ (...أَلَّا تَطِيبُ السُّكْنَىٰ إِلَّا بِثَلَاثِ الْهَوَاءِ الطَّيِّبِ وَالْمَاءِ الْعَذْبِ وَالْأَرْضِ الْخَوَّارَةِ...)

۳- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۱۶، (سَلَامَةُ الدِّينِ وَصِحَّةُ الْبَدَنِ خَيْرٌ مِنَ الْمَالِ وَالْمَالُ زِينَةٌ مِنَ زِينَةِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ)

۴- نهج البلاغه، خطبه ۱۸۲ (...أَسْهَرُوا عْيُونَكُمْ وَ أَضْمَرُوا بُطُونَكُمْ وَ اسْتَعْمَلُوا أَقْدَامَكُمْ وَ اتَّفَقُوا أَمْوَالَكُمْ وَ خُدُوا مِنْ أَجْسَادِكُمْ فَجُودُوا بِهَا عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ...)

احکام الهی، عالم، دارای وارستگی و نزاهت روح باشد، دوم، فرمانروایی خیر خواه تا مردم از او اطلاعات کنند و سوم، طبیعی که دارای بصیرت بوده و مورد اعتماد مردم باشد.^۱

۱-۵-۵- سیر تحولات روابط انسان و طبیعت

بحث محیط زیست دست کم به معنای امروزی آن یک بحث تازه است. اما اگر بخواهیم به صورت دقیق تاریخچه ای از محیط زیست بیان کنیم، باید به گذشته های بسیار دور برگردیم و شاید بتوان گفت که تاریخ محیط زیست را باید با تاریخ زندگی انسان بر روی کره ی زمین مطالعه کرد. که می توان آن را به سه دسته تقسیم نمود:

- دوران تسلط طبیعت بر انسان
- دوران تسلط انسان بر طبیعت
- دوران همگرایی و تعامل انسان و طبیعت

۱-۵-۱- انسان مقهور طبیعت

انسان اولیه بدون ابزار شکار در مقابل حیوانات عظیم الجثه کاملاً ناتوان بود. از این رو غذای خود را نه از طریق شکار، بلکه از طریق جمع آوری میوه و صید جانوران کوچک تأمین می نمود. در این زمان انسان هنوز در بطن طبیعت می زیست و نحوه ی زندگی و تأثیر گذاری او بر محیط با سایر جانوران چندان تفاوتی نداشت. به بیان دیگر دخالت های انسان در طبیعت از محدوده ی تأثیر قدرت ترمیم پذیری طبیعت فراتر نمی رفت و لذا هر کمبودی که در نتیجه ی برداشت های او از طبیعت پدید می آمد، به زودی در نتیجه ی عملکرد نیروهای طبیعی رفع می شد. این دوره در برگرفته ی عصری است که در آن بشر کاملاً مقهور طبیعت بوده و قادر به انجام دخل و تصرفی در آن نبوده است. به بیان دیگر اگر در این دوره بشر تصرفی جزئی هم در محیط زیست داشته است، این تصرف برای محیط زیست ضرری نداشته و طبیعت به راحتی

۱- مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، ۱۴۰۴، ج ۷۵، ص ۲۳۵ (...لَا يَسْتَعْنِي أَهْلُ كُلِّ بَلَدٍ عَنِ ثَلَاثَةِ يَفْرَعٍ إِلَيْهِ فِي أَمْرِ دُنْيَاهُمْ وَ آخِرَتِهِمْ فَإِنْ عَدِمُوا ذَلِكَ كَانُوا هَمَجًا فَيَقْبِهِ عَالِمٌ وَرَعَ وَ أَمِيرٌ خَيْرٌ مُطَاعٍ وَ طَبِيبٌ بَصِيرٌ نَقَّهٌ...)

این تصرفات را تحمل، جبران و بازسازی کرده است. به طوری که می‌توان گفت، در این دوره محیط زیست به صورت بکر و دست نخورده باقی مانده بود.

۱-۵-۲- تسلط انسان بر طبیعت

در مقایسه با دوره اول این دوره از زندگی انسان را شاید بتوان دوران غلبه‌ی انسان بر محیط زیست دانست. حدود یک قرن پیش گویا انسان به اسرار طبیعت دست یافت و هر روز با اختراع و اکتشافی جدید راه‌های مهار طبیعت و غلبه بر آن را آموخت. این دوره عصر ایجاد تمدن‌های صنعتی است. با دستیابی بشر به صنعت ماشینی و به وجود آوردن کارخانه‌های کوچک و بزرگ، رابطه‌ی خود را با طبیعت متحول کرد، به این صورت که برای افزایش تولید، منابع بیشتری را مورد بهره‌برداری قرار داد و در نتیجه صدمات بیشتری به طبیعت وارد کرد و در اثر این امر، طبیعت رو به تخریب و نابودی گذاشت. در این دوره بشر مقهور طبیعت این امکان را یافت که با تصرفات بی‌رویه تعامل طبیعت را برهم زده و علاوه بر تخریب محیط زیست، آلودگی آن را موجب شود.

شدت این تخریب و آلودگی زیست محیطی برای طبیعت غیر قابل تحمل، غیر قابل جبران و بازسازی بود. انواع آلودگی‌های آب، خاک، هوا، صوت، شیمیایی و هسته‌ای آثار زیان‌باری را بر انسان و محیط زیست داشته است. این مسأله در سال‌های اخیر به صورت بحرانی بزرگ درآمد و زنگ خطر را به صدا درآورد. مروری بر حوادث یک قرن اخیر عمق این فاجعه را بیشتر نمایان می‌کند. اگرچه دسترسی انسان‌ها به تکنولوژی‌های پیشرفته، زندگی را برای انسان‌ها راحت‌تر کرده است، اما استفاده‌ی بی‌رویه و نابجا از آن عوارض مرگباری را نیز در پی داشته است. کشف بسیاری از عناصر برای مبارزه با بیماری‌ها و آفات، باعث ورود آن‌ها به چرخه‌ی غذایی انسان شده و خود باعث به وجود آمدن بیماری‌ها و عوارض ناشناخته شده است.

در این دوره، کشف و استخراج بی‌رویه منابع طبیعی، همچون انرژی‌های فسیلی، علاوه بر اینکه حقوق نسل‌های آینده را به مخاطره انداخت، باعث آلودگی فراوان آب، خاک، هوا و دریا شد. ورود گازکربنیک و منواکسید کربن در اثر سوخت‌های فسیلی به محیط زیست، ریزش بیش از پیش فصولات کارخانه‌ها و سموم مختلف در رودخانه‌ها، غرق شدن نفت‌کش‌های غول پیکر و وارد شدن مواد نفتی و آلاینده‌های دیگر به دریا، سوانح و رخدادهای هسته‌ای، جنگ‌های اتمی، سوانح شیمیایی، استفاده از سلاح‌های شیمیایی

در جنگ‌ها، استفاده از محیط زیست به عنوان ابزار جنگی، گرم شدن کره‌ی زمین، تخریب لایه‌ی ازن، تغییرات آب و هوایی، باران‌های اسیدی، انفجار جمعیت، نابودی جنگل‌ها و گونه‌های نادر گیاهی و جانوری، همه و همه به یک فاجعه‌ی زیست محیطی بدل شد که آینده‌ی تنها کره‌ی مسکون را در هاله‌ای از ابهام فرو برده است.

۱-۵-۳- دوره آگاهی، تعامل و همزیستی

این دوره، عصر همزیستی با طبیعت است. گسترش آلودگی‌های زیست محیطی موجب شد در برخی از کشورهای پیشرفته و صنعتی و سپس در سطح جهانی اتفاقاتی برای جلوگیری از تخریب محیط زیست صورت گیرد، که بر این اساس دهه‌ی ۱۹۶۰ را باید دوره‌ی بیداری و آگاهی در زمینه‌ی محیط زیست دانست. اما در این دوره بشر به علایم تهدید کننده‌ی که حیات را در این سیاره به خطر انداخته بود، پی برد و دریافت که برای نابودی حیات و زندگی در کره‌ی زمین، دیگر احتیاجی به برخوردهای نظامی و به‌کارگیری سلاح‌های مخرب غیر متعارف که آثار تخریبی گسترده دارند، نیست. بلکه اگر شیوه‌ی زندگی و روش‌های تولید و مصرف را تغییر ندهند، به همان اندازه یا بیشتر، نابودی را به دنبال خواهد داشت.

در این خصوص علاوه بر اقداماتی که دولت‌ها به تنهایی در جلوگیری از گسترش بحران انجام دادند، به همکاری‌های گسترده بین‌المللی نیز روی آوردند، همین‌طور جنبش‌های مردمی و سازمان‌های غیر دولتی نیز در کشورها فعال شدند و زنگ خطر از بین رفتن محیط زیست را در دنیا به صدا در آوردند.

بدین ترتیب، از چند سال پیش فکر ایجاد رابطه‌ی جدید با طبیعت شکل گرفت. این تفکر از اینجا شکل گرفت که مواهب طبیعی مورد استفاده‌ی بشر پایان‌ناپذیر نیست و علاوه بر این، ضایعاتی که بهره‌برداری بی‌رویه از طبیعت به آن وارد می‌کند می‌تواند حیات نسل حاضر و نسل‌های بعدی را در معرض خطر قرار دهد. بنابراین اگر از طبیعت بهره‌برداری می‌کنیم، این کار باید به گونه‌ای باشد که باعث از میان رفتن محیط زیست نگردد بلکه ضامن حفظ آن برای نسل‌های آینده شود.

۱-۶- اهمیت منابع طبیعی